

УДК 314.113:323.15+316.323.83]:930.23(477+57)

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2023.01.005>

СУДИН ДАНИЛО

кандидат соціологічних наук, науковий співробітник відділу соціальної антропології Інституту народознавства НАН України (Львів, Україна). ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5648-0224>

SUDYN DANYLO

A Ph.D. in Sociology, researcher at the Social Anthropology Department of the Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Lviv, Ukraine). ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5648-0224>

Бібліографічний опис:

Судин, Д. (2023) Міфи радянської доби. Спростування та розвінчування в постколоніальний період. *Народна творчість та етнологія*, 1 (397), 5–16.

Sudyn, D. (2023) Myths of the Soviet Era. Refutation and Debunking in the Postcolonial Period. *Folk Art and Ethnology*, 1 (397), 5–16.

МІФИ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ. СПРОСТУВАННЯ ТА РОЗВІНЧУВАННЯ В ПОСТКОЛОНІАЛЬНИЙ ПЕРІОД

Анотація / Abstract

Статтю присвячено проблемі взаємодії українського суспільства з власними уявленнями про радянське минуле. Зокрема, опираючись на антропологічне трактування поняття «міф», згідно з яким, міфом є історія чи оповідь, яка має сакральний характер для конкретної соціальної групи чи спільноти, розглянуто три приклади радянських міфів: 1) про Сталіна як великого вождя, 2) про націоналізм, 3) радянський наратив про минуле України. Важливим аспектом цієї статті є аналіз саме пострадянської динаміки цих міфів, тобто їхньої трансформації в умовах, які нагадують постколоніальність у країнах Африки та Азії, що були в минулому колоніями європейських країн. Зокрема, уявлення про Сталіна як великого вождя може слугувати прикладом співіснування короткого та розширеного оповідань міфу. Це розрізнення було запроваджене Броніславом Малиновським та Морісом Леєнгардом для позначення міфів, які або набули чіткої форми наративу (коротке оповідання), або існують у формі нечітко окреслених уявлень та переконань у свідомості людей (розширене оповідання). Аналіз динаміки ставлення до Сталіна в українському суспільстві протягом 1991–2016 років дозволяє виявити соціальні фактори, які в пострадянський період визначали позитивне та негативне ставлення до нього. Зокрема, показано, що фактор ідентичності після 2000-х років є ключовим: якщо людина ідентифікує себе з українською нацією, то її ставлення до Сталіна є виразно негативним. Аналіз основних наративів про минуле України та сприйняття поняття «націоналізм» в українському суспільстві підтверджує коректність використання постколоніального підходу до осмислення українського суспільства протягом 1991–2022 років. Зокрема, отримали підтвердження тези Гаятрі Чакраворті Співак та Едварда Саїда про те, що панування колонізаторів зберігається в сфері культури навіть тоді, коли нація вже здобула політичну незалежність. По-перше, нація продовжує користуватися «мовою» колонізаторів, тобто перебувати в полі смислів, нав'язаними колонізаторами. Саме такою

є доля поняття «націоналізм», яке до 2014 року сприймалося в українському суспільстві переважно в радянському ключі. Співіснування шістьох наративів про минуле України, де лише два мають виразно радянське забарвлення, дозволяє зрозуміти механізми деколонізації, які відбувалися в українському суспільстві до 2014 року.

Ключові слова: націоналізм, Сталін, міф, історичний міф, національний міф, історична пам'ять, історичний наратив, постколоніалізм.

The article deals with the problem of Ukrainian society's interaction with its own ideas about the Soviet past. In particular, based on the anthropological interpretation of the *myth* notion (according to which a myth is a story or narrative that has a sacral character for a specific social group or community), three examples of Soviet myths are considered: 1) about Stalin as a great leader; 2) about nationalism; 3) the Soviet narrative about Ukraine's past. An important aspect of this article is the analysis of the post-Soviet dynamics of these myths, i.e., their transformation in conditions reminiscent of post-colonialism in countries of Africa and Asia, which were colonies of European countries in the past. In particular, the idea of Stalin as a great leader can serve as an example of coexistence of short and extended stories of a myth. This distinction was introduced by Bronislaw Malinowski and Maurice Leenhardt to denote myths that have either taken the form of a clear narrative (short story) or exist, in people's minds, in the form of vague ideas and beliefs (extended story). The analysis of dynamics of attitudes toward Stalin in Ukrainian society throughout 1991–2016 allows us to identify social factors, which determined positive and negative attitudes toward him in the post-Soviet period. In particular, it is shown that upon the 2000s the identity factor is crucial: if a person identifies him- or herself with the Ukrainian nation, his/her attitude towards Stalin is clearly negative. The analysis of both the main narratives about Ukraine's past and the perception of the *nationalism* concept in Ukrainian society proves the accuracy of using the post-colonial approach to the understanding of Ukrainian society during 1991–2022. In particular, the theses of Gayatri Chakravorty Spivak and Edward Said that the domination of colonizers in the sphere of culture persists even in the case a nation has already gained political independence, have been confirmed. First, the nation keeps using the *language* of colonizers, i.e., keeps staying in the field of meanings imposed by colonizers. Such is the fate of the *nationalism* concept, which until 2014 had been perceived in Ukrainian society mainly in a Soviet way. The co-existence of six narratives about Ukraine's past, of which only 2 were distinctly Soviet, allows us to understand the mechanisms of decolonization that took place in Ukrainian society before 2014.

Keywords: nationalism, Stalin, myth, historical myth, national myth, historical memory, historical narrative, postcolonialism.

Поняття міфу є одним з найбільш багатозначних у соціальних та гуманітарних науках. За розмаїттям смислів його можна порівняти хіба що з поняттям «ідентичність» або «культура». Утім, у цьому тексті я використовуватиму це поняття в *антропологічному* значенні, тобто як історію чи оповідь, яка має сакральний характер для конкретної соціальної групи або спільноти. Важливо враховувати розрізнення, запропоноване – незалежно один від одного – двома антропологами першої половини ХХ ст. Броніславом Маліновським та Морісом Леєнгардом. Згідно з ними, потрібно розрізняти *коротке* та *розширене оповідання* в міфі. Інакше кажучи, коротке оповідання – це і є оповідь, яка має певну структуру, а тому може бути переказаною однією людиною іншій. Натомість розширене оповідання – це певний запас знань, наявність у свідомості індивіда, що не може набути форми наративу [12; 13]. У цьому тексті я не зосереджуватимуся

на протиставленні чи розрізненні цих двох форм міфів. Утім, одразу проілюструю, як виглядає довге оповідання. Одним з важливих радянських міфів був міф про Сталіна як видатного чи великого вождя. За часів самого Сталіна цей міф мав форму короткого оповідання. Власне, через це Хрущов і говорив на ХХ з'їзді КПРС про культ особи. Натомість за Брежнєва міф про Сталіна існував у формі розширеного оповідання: попри те що таких хвалебних оповідей про Сталіна, як і в 1930-х роках, не існувало, його позитивний образ неявно культивувався в СРСР.

Після розпаду Радянського Союзу його міфи продовжували існувати – частково через автономність культурної сфери щодо соціальної чи політичної, а частково через існування політичних сил, які прагнули відновити радянський соціальний та політичний устрій. Саме тому наприкінці 1980-х років відбувалося потужне розвінчування радянських міфів – спершу в рамках

«перебудови», а після 1991 року – і в незалежній Україні. Утім, у випадку розвінчування потрібно окремо розглядати щонайменше три рівні:

- наукові дослідження,
- історична політика,
- історична свідомість суспільства¹.

Ці три рівні між собою тісно пов'язані. Наукові дослідження переважно є основою таких розвінчувань, але основний для них виклик – потрапити до суспільної свідомості. Зводити цей виклик лише до популяризації наукових напрацювань не можна, оскільки таке розвінчування мусить мати системний та організований характер, що вимагає втручання держави в цей процес і проведення нею історичної політики, яка б, з одного боку, доносила вже здійснені дослідження до суспільства, а з другого, – пропонувала науковому співтовариству ті чи інші пріоритетні теми для досліджень. Третьою складовою є розвінчування цих міфів в історичній свідомості суспільства. Попри те що, на перший погляд, роль суспільства видається повністю пасивною в цьому процесі – просто сприймати розвінчування, здійснені науковцями та науковицями й донесені до суспільства за допомогою історичної політики, насправді суспільство є активним учасником цього процесу. Адже люди не є просто «посудинами», які науковці та науковиці наповнюють знаннями за допомогою історичної політики, також вони активно відбирають, якій інформації вірити, а якій – ні. І критерії, якими вони керуються, не завжди відповідають логіці наукового дослідження. Утім, цей рівень найчастіше не беруть до уваги, коли досліджують розвінчування радянських міфів. Більшість студій зосереджуються чи на першому рівні (наукові розвідки), чи на другому рівні (вивчення історичної політики), причому другий рівень виявляється менш дослідженим².

У цьому тексті я зосереджуюся виключно на третьому рівні: як відбуваються зміни в історичній свідомості українського суспільства. У цьому контексті дуже важли-

вими є саме постколоніальні студії. Попри те що найчастіше в них до поля зору потрапляє або те, як колонізатори бачать / описують колонізованих, або те, як колонізовані чинять опір такому погляду на себе, існує ще один важливий аспект постколоніальних студій: яким чином колонізовані сприймають самі себе, ураховуючи погляд колонізаторів. У цьому плані ключовими є тексти Гаятрі Чакраворті Співак «Чи може підпорядковане промовляти» [16] та Едварда Саїда «Культура й імперіалізм» [6]. У тексті Г. Ч. Співак йдеться про те, що колонізованим часто бракує мови для опису свого становища. Причому мова вживається у двох смислах – на рівні «словника», тобто набору понять, якими можна описати власну ситуацію, та «стилю», тобто існування способів висловлювати ті чи інші погляди та думки. Натомість Саїд наголошує на тому, що часто колонізовані – навіть після звільнення від панування колонізаторів – описують свою історію як *реакцію* на діяльність останніх. Тобто колонізовані й далі приймають погляд колонізаторів, але обертають його навспак. Попри те що це виглядає звільненням від панування, насправді залежність і далі зберігається, адже колонізовані продовжують рівнятися на погляд колонізаторів, далі перебувають в орбіті колишньої метрополії. Відтак справжнє звільнення передбачає сприйняття колонізованими своєї історії як самодостатньої, а також в її цілісності, повноті.

Виходячи із цих теоретичних передумов, я пропоную розглянути три окремі випадки панування та долання колоніального погляду на історію України. Насправді їх може бути набагато більше, звісно ж, але ці три доволі промовисто ілюструють і ті проблеми, з якими стикається українське суспільство, і можливі шляхи їх подолань. По-перше, це суспільне розуміння поняття «націоналізм», по-друге, це міф про три «братні народи» чи «возз'єднання України та Росії», по-третє, це образ Сталіна в українському суспільстві. Усі три приклади

я детальніше розглядав в інших публікаціях [7; 8; 9]. А тому на питаннях методології збору даних та їх аналізу я не зупинятимуся в цьому тексті: детально ці питання розглянуто у відповідних статтях. У цьому тексті я розгляну лише ті аспекти дослідження, які стосуються теми розвінчання радянських міфів. Наразі лише наголошу, що всі три приклади розглянуто на солідному емпіричному матеріалі – чи всеукраїнських опитуваннях громадської думки 1991–2021 років, чи даних проєкту «Львів – Донецьк: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій суспільних лояльностей» за 1994, 1999, 2004 роки, причому у 2010 та 2015 роках географія проєкту розширилася, і в дослідження було додано такі міста: Київ (2010 та 2015 рр.), Житомир, Херсон (2010) та Дніпро, Харків, Одеса (2015). Завдяки такому обширному емпіричному матеріалу була змога простежити зміни в українському суспільстві. Інша перевага кількісних досліджень – вони дають змогу виявляти *латентні* смисли, які самі індивіди не усвідомлюють або не хочуть розкривати публічно.

Націоналізм – це одне з понять, яке яскраво відображає радянський міф. Зокрема, у радянському дискурсі це поняття завжди мало негативні конотації, причому вживалося лише в словосполученні «буржуазний націоналізм». Постає питання: наскільки

це радянське розуміння поняття збереглося після 1991 року? Один із способів це перевірити – проаналізувати дані опитування «Львів – Донецьк: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій суспільних лояльностей» за 1994, 1999, 2004 та 2010 роки. Зокрема, у межах опитування людей просили висловити згоду чи незгоду із твердженнями, які мають відверто націоналістичний характер (наприклад, «Україна тільки для українців»), а також указати, чи ідентифікують вони себе з українськими націоналістами. Найбільш промовистими є дані для м. Донецьк, тому подальші результати стосуватимуться лише цього міста.

Аналіз даних передбачав проведення дискримінантного аналізу – так званої класифікації «з навчанням», тобто класифікації опитаних за ключовими характеристиками, а далі порівняння отриманих результатів з реальним станом справ. Тобто в цьому дослідженні залежною змінною була націоналістична *ідентичність*: чи опитані вважають себе націоналістами. Таким чином, проводилося порівняння: чи прогноз, зроблений на основі згоди або незгоди з націоналістичними твердженнями, співпадає з реальною націоналістичною ідентичністю опитаних. Іншими словами, чи націоналістичні установки співпадають з націоналістичною ідентичністю. Загалом можна передбачити чотири можливі результати (див. табл. 1).

Таблиця 1

Схема класифікації респондентів відповідно до рівня націоналістичних установок та націоналістичної ідентичності

		Націоналістична ідентичність	
		так	ні
Націоналістичні установки	так	явні націоналісти	латентні націоналісти
	ні	фальшиві націоналісти	не-націоналісти

Якщо радянське розуміння поняття «націоналізм» відсутнє, тоді опитані

будуть або в категорії «явні націоналісти», або «не-націоналісти», бо їхні націоналістичні

тичні установки співпадатимуть з націоналістичною ідентичністю. Якщо ж радянське розуміння поняття «націоналізм» присутнє, то існуватиме значна частина опитаних, яких можна назвати латентними націоналістами: вони підтримують націоналістичні установки, але не вважають себе націоналістами. Фальшиві націоналісти – це категорія, яку можна назвати *артефактом* аналізу, тобто хибним результатом, отри-

маним через недосконалість аналітичних інструментів. Адже важко уявити людину, яка вважає себе націоналістом або націоналісткою, але не має жодних націоналістичних установок. Утім, виявилось, що для кожного року опитування із 400 опитаних лише 7–8 осіб потрапляли в цю категорію. Таким чином, проведений аналіз можна вважати валідним. Результати відображено в табл. 2.

Таблиця 2

Частотний та відсотковий розподіл респондентів відповідно до їх націоналістичних практик та ідентичностей

№	Тип практик та ідентичностей	1994		1999		2004		2010	
		n	%	n	%	n	%	n	%
1.	Явні націоналісти	11	2,76	20	5,43	11	3,15	19	5,09
2.	Латентні націоналісти	85	21,3	126	34,24	59	16,91	156	41,82
3.	Не-націоналісти	300	75,19	214	58,15	272	77,94	191	51,21
4.	Фальшиві націоналісти	3	0,75	8	2,17	7	2,01	7	1,88
ЗАГАЛОМ		399	100	368	100	349	100	373	100

Загальні висновки є такими. Протягом 1994–2010 років у м. Донецьку зростала частка людей, які поділяли націоналістичні настанови, проте частка людей, які вважали себе націоналістами, залишалася на низькому рівні, причому була відносно стабільною. Основною причиною є негативне ставлення до самого поняття «націоналізм». Ретельніший аналіз засвідчив, що поняття «націоналізм» асоціюється в опитаних із ксенофобією та політичним радикалізмом. Таким чином, можемо стверджувати, що в цьому плані радянські міфи зберігають свою тяглість, хоча події 2014–2022 років, очевидно, змінюють цю ситуацію. Зокрема, поняття націоналізму вже не матиме негативних конотацій, а асоціюватиметься насамперед із захистом власної національної ідентичності.

Якщо приклад з поняттям «націоналізм» – це приклад постколоніальної від-

сутності мови (за Співак), тобто перебирання мови та системи значень колонізатора, то другий приклад вже стосується ситуації, коли колонізовані сприймають свою історію крізь призму цінностей колонізаторів. Мені йдеться про історію міфу про «братні народи» чи «возз'єднання» українського та російського народів, який був центральним для радянського нарративу з 1930-х років [2; 10]. Аналіз даних дослідження «Львів – Донецьк – Київ – Дніпро – Харків – Одеса: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій суспільних лояльностей» (анкетування відбувалося в жовтні – листопаді 2015 р.) дозволяє виокремити декілька версій історичної пам'яті. У рамках дослідження опитаних – оцінити, наскільки ті чи інші історичні події є важливими для розуміння історії України. Перелік був таким:

- Київська Русь;
- Козацтво;

- Повстання Мазепи проти Петра І;
- Переяславський договір між Україною і Росією 1654 року;
- Українська Народна Республіка (1917–1920);
- Українська Радянська Соціалістична Республіка;

- Проголошення незалежності України в 1991 році.

За допомогою експлораторного факторного аналізу було виокремлено дві моделі історичної пам'яті – українську національну та радянську. Причому кожна з них отримала по три версії (див. табл. 3 і табл. 4).

Таблиця 3

Версії української національної моделі пам'яті

Змінні	Пострадянська		Реалітетна		Опору			
	Л	Дн	Л	Д	Дн	К	О	Х
Київська Русь	×	×						
Козацтво	×	×						
Повстання Івана Мазепи					×	×	×	×
Переяславський договір 1654 р.								
УНР			×	×	×	×	×	×
УРСР			×	×				
Проголошення незалежності в 1991 р.					×	×	×	×

× – ключові для версії елементи

Л – Львів, Д – Донецьк, К – Київ, О – Одеса, Дн – Дніпро, Х – Харків.

Таблиця 4

Версії радянської моделі пам'яті

Змінні	Українська		Братніх народів		Возз'єднання	
	Д	К	Х	О	К	Дн
Київська Русь	×	×	×	×		
Козацтво	×	×				
Повстання Івана Мазепи						
Переяславський договір 1654 р.			×	×	×	×
УНР						
УРСР			×	×	×	×
Проголошення незалежності в 1991 р.						

× – ключові для версії елементи

Л – Львів, Д – Донецьк, К – Київ, О – Одеса, Дн – Дніпро, Х – Харків.

Загалом ці дві моделі історичної пам'яті плавно перетікають одна в одну. Зокрема, якщо в українській національній пам'яті у версії опору йдеться про опір колонізаторам (і тут ключовими є повстання Івана Мазепи, УНР та проголошення незалежності 1991 р.), то в реалітетній версії спостерігається усвідомлення важливості радянського періоду в історії сучасної України, адже перебування у складі СРСР неминуче позначилося на всіх сферах життя в Україні. Тому для реалітетної версії ключовими є УНР та УРСР. А ось пострадянська версія української національної пам'яті нагадує радянський наратив, з якого було вилучено радянське, але не було включено нічого специфічно українського. Тому тут ключові – Київська Русь та козацтво, які є важливими елементами також радянського наративу, зокрема української версії радянської моделі пам'яті. Розрізнення між цими версіями спиралося на додаткові критерії – інші варіативні події, які входять до тієї чи іншої версії пам'яті, а також кореляції з твердженнями, що описують україно-російські відносини – про що йтиметься далі. Крім того, у радянській моделі є ще дві версії – «братніх народів» та «воз'єднання». Якщо для першої ключовими елементами є Київська Русь, Переяславський договір 1654 року та УРСР, то для другої – лише Переяславський договір 1654 року та УРСР. Різниця між цими версіями полягає в тому, що у випадку «братніх народів» мовиться про визнання існування української нації, але водночас побутує переконання, що вона має бути «братньою» щодо російської. А от у випадку «воз'єднання» йдеться про повну підпорядкованість української нації російській.

На основі цього аналізу можна дійти першого важливого висновку. Загалом в Україні спостерігалася «гібридизація» чи «амальгамація» українського та радянського наративів. Між ними не було чіткого поділу, фактично пострадянська версія української моделі пам'яті є доволі близькою до радянського наративу. Таким чином, дві версії є явно українськими – опору та реалітетна, але решта чотири тією чи іншою мірою

містять у собі радянський наратив. Це і є ситуація, про яку писав Саїд: колонізовані приймають погляд колонізатора.

Утім, не потрібно спрощувати, що більшість цих наративів є проросійськими. Насправді йдеться про ситуацію роздвоєної свідомості, властивої для підпорядкованих груп. Щоб зрозуміти, наскільки ці версії історичної пам'яті є проросійськими чи проукраїнськими, потрібно розрахувати кореляцію з низкою тверджень, які описують україно-російські відносини³:

- Українці і росіяни мають однакову у своїй основі історію, культуру і мову (**hist**);
- Україна і Росія мають бути однією країною (**ties**);
- Росія завжди експлуатувала нас (**exploit**);
- Українці як етнічна група є більш демократичними, ніж росіяни (**democr**);
- Україна тільки для українців (**exclus**);
- Сталіна звинувачують у тому, що він не робив (**stalin**);
- Україна ніколи не зможе настільки розвинути свою культуру, щоб бути рівнозначною з високим статусом російської культури (**culture**);
- Росіяни та українці є двома братніми народами, які повинні щасливо жити в одній країні (**fratern**).

Результати кореляційного аналізу (рис. 1 та рис. 2) демонструють, що дві моделі пам'яті проглядаються, але українська версія радянської моделі пам'яті займає проміжну позицію: носії цієї моделі пам'яті в одних питаннях є проукраїнськими, а в інших – проросійськими. Таким чином, ми бачимо, як суспільство поступово відходить від погляду колонізаторів на українську історію. Фактично злам 2022 року, який відбувся в ставленні до російського та радянського вимірів українського минулого, не є несподіваним, а випливає з тих процесів, які відбувалися в суспільстві і до того. Інакше кажучи, ситуація роздвоєності долається і стає більш визначеною та переважно проукраїнською.

Рисунок 1

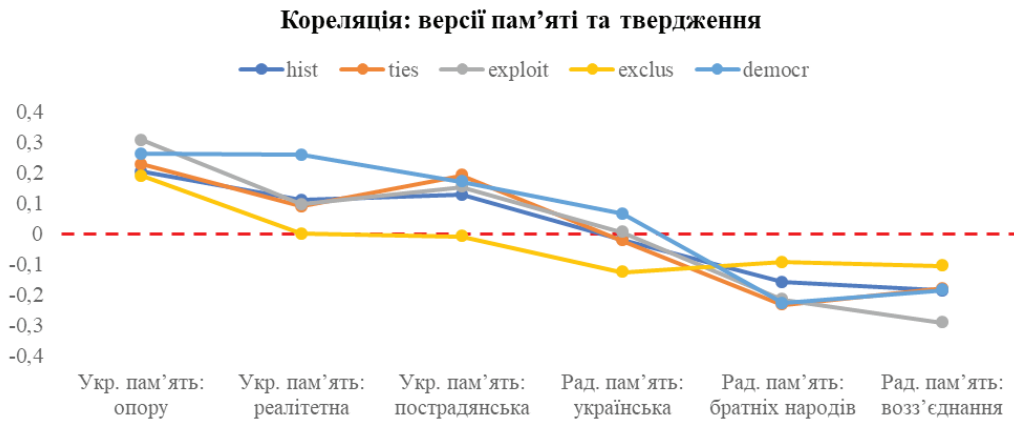
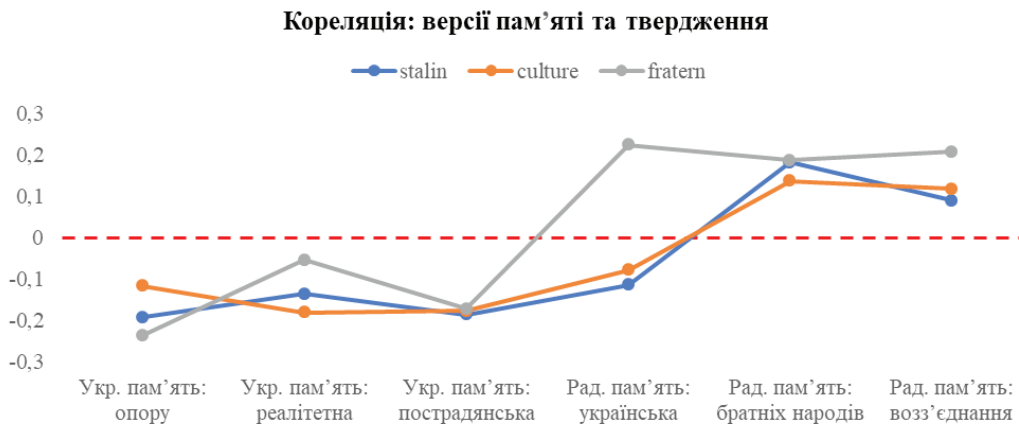

Рисунок 2

Для перевірки цього висновку найкраще звернутися до аналізу трансформацій образу Сталіна в українському суспільстві

з 1991 року. Загалом траєкторія цих змін є *нелінійною* (див. рис. 3).

Рисунок 3

Як бачимо, до початку XXI ст. повільно зростала частка українців, які вважали Сталіна великим вождем: від 27 % у 1991 році до 39 % у 2002 році. І лише після 2014 року відбулося різке зменшення цієї групи людей. Коректність цієї тенденції можна простежити і на прикладі іншого питання – про ставлення до Сталіна.

Фактично ці два індикатори пов'язані між собою.

Причому наведена на рис. 3 тенденція є спільною для всіх поколінь. На рис. 4 представлено дані для 8 вікових когорт. Тобто когорта 1 – люди, яким було від 20 до 29 років у 1991 році, когорта 2 – люди, яким було від 30 до 39 років у 1991 році тощо.

Рисунок 4

Пояснення цієї тенденції потрібно шукати в тому, як сприймається Сталін українським суспільством. Для цього було здійснено регресійний аналіз даних соціологічних опитувань відповідно до такого переліку чинників, які можуть впливати на сприйняття особи Сталіна:

- соціальна справедливість:
 - матеріальний стан;
 - онтологічна безпека ⁴;
- авторитаризм;
- консерватизм;
- ідентичність:
 - «братні народи»;
 - самоідентифікація.

Різні чинники відігравали ключову роль у сприйнятті образу Сталіна після

1991 року. Зокрема, найголовнішим фактором у 1990-х роках був консерватизм: прихильники консервативних цінностей та установок більш позитивно ставилися до Сталіна. Фактор ідентичності – у формі прийняття чи відкидання ідеї «братніх народів» – був другорядним. Ті, хто погоджувався з тим, що Україна та Росія є частиною «східнослов'янської спільноти», більш позитивно ставилися до Сталіна. Утім, до XXI ст. фактор ідентичності залишався другорядним і почав відігравати головну роль після 2002 року. При цьому значення чинника консерватизму в той час постійно зменшується, а після 2006 року фактично зникає. Натомість 2006 року з'являється новий чинник, який визначає ставлення до Сталіна –

авторитаризм: ті, хто більш схильні до авторитаризму й більш прихильно ставляться до Сталіна. Ще одним важливим фактором є соціальна несправедливість: чим гірше в людей матеріальне становище, або чим менше вони відчують онтологічну безпеку, тим вони прихильніше ставляться до Сталіна.

Якщо в 1990-х роках консерватизм диференціював доволі сильно ставлення до Сталіна, то у XXI ст. він уже не такий диференціюючий. Інакше кажучи, у 2000-х роках опитані, які були на різних кінцях шкали консерватизму, мали подібніше ставлення до Сталіна, ніж у 1990-х роках. Таким чином, Сталін перестає сприйматися виключно як «ікона» для прихильників консервативних цінностей. Натомість у цей час диференціюючим фактором стає ідентичність. У 1990-х роках прихильники та противники ідеї «братніх народів» були ближчими у своєму ставленні до Сталіна, ніж на початку XXI ст., коли противники ідентичності «братніх народів» почали значно негативніше ставитися до Сталіна. Цю відмінність можна пояснити тим, що 1991 року на хвилі «перебудови» панувало негативне ставлення до Сталіна – через відкриття архівів та оприлюднення масштабів і деталей сталінського терору й репресій. Отже, і прихильники окремої української ідентичності, і прихильники «братніх народів» ставилися однаково негативно до Сталіна. Проте у XXI ст. роль Сталіна в українському та російському проектах ідентичності змінюється. Завдяки інформаційній кампанії, розпочатій за президента Віктора Ющенка, щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років Сталін стає негативним маркером української ідентичності. Натомість у Росії – тобто в ідентичності «братніх народів» – Сталін сприймається позитивною фігурою.

Основну роль відіграло негативне ставлення до СРСР, зумовлене кризовими процесами часів «застою», а також розкриттям злочинів сталінізму в часи «пере-

будови». Можемо припустити, що в цих умовах Сталін був символом усіх недоліків радянської системи. Протягом 1990-х років змінилися соціальні умови і ставлення до Сталіна. Фактор консерватизму зменшував свою роль аж до повного зникнення в середині 2000-х років. Натомість головним чинником стала ідентичність. Можемо припустити, що тут ключову роль відіграли як зовнішні, так і внутрішні процеси. Зовнішні стосуються соціальних та політичних процесів у Росії, де відбулася своєрідна реабілітація Сталіна як ідеального керівника держави. Це зумовлено бажанням російської влади використати образ Сталіна для власної легітимації. Внутрішні ж процеси стосуються українського суспільства, а точніше – політики президента Віктора Ющенка щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років. Таким чином, Сталін почав відігравати важливу роль у проектах ідентичності, причому в українській ідентичності він був однозначно негативною фігурою, а в російському проекті – позитивною. Отже, ставлення до Сталіна стало маркером ідентичності. Проте наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років Сталін також був символом цінностей соціальної справедливості. Позитивне ставлення до нього було більш притаманне людям, які відчували себе обділеними – чи в матеріальному плані, чи в плані соціальної безпеки. Тобто на певний час Сталін знову став символом СРСР, але цього разу – як вираження бажання соціального захисту. Проте із середини 2000-х років цей чинник однозначно поступається фактору ідентичності. Хоча із середини 2000-х років спостерігаємо ще одну важливу зміну: важливим чинником ставлення до Сталіна стає авторитаризм, тобто прихильники авторитаризму більш прихильно ставляться до Сталіна, ніж противники. Можемо припустити, що це пов'язано з антидемократичними тенденціями в Росії, де демократія відверто критикується як шкідливий соціальний порядок.

Таким чином, у ставленні до Сталіна можемо виокремити декілька періодів:

- негативне ставлення ранніх 1990-х, зумовлене негативним ставленням до СРСР;
- *ресталінізація* протягом пізніх 1990-х – ранніх 2000-х, зумовлена розчаруванням у демократії, а також зменшенням онтологічної безпеки та матеріальної забезпеченості;
- *повільна десталінізація* кінця 2000-х – початку 2010-х років, зумовлена як політикою пам'яті про Голодомор 1932–1933 років, так і ресталінізацією в Росії,
- *радикальна десталінізація* другої половини 2010-х років, зумовлена Революцією гідності та російсько-українською війною.

Важливо, що до 2004–2005 років українське суспільство усвоєму ставленні до Сталіна було подібним до російського. Фактично відбувалося те, про що й писав Саїд: колонізовані далі сприймають себе крізь оптику колонізаторів. Однак після Помаранчевої революції відбувається поступове розходження траєкторій двох суспільств. Відмінності стають дедалі сильнішими після Революції гідності та початку російсько-української війни у 2014 році. Більш значимим став фактор ідентичності, але також зросла роль чинника гуманістичних цінностей, оскільки гідність людської особи та права людини почали відігравати ще більшу роль у соціальному житті українців та українок. Саме це вказує на важливий етап у деколонізації українського суспільства та подолання ним радянських міфів про українське минуле.

Примітки

¹ Поняття «історична свідомість» я використовую в значенні, запропонованому Йорном Рюзенем [5]. Див. також: [14; 15].

² Серед ключових робіт варто відзначити: [1; 3; 4].

³ У дужках вказано умовні позначення цих тверджень, які використані на рис. 1 та рис. 2.

⁴ Поняття застосовується в значенні, яке запропонував Ентоні Гідденс [11].

Джерела та література

1. Гриценко О. Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати. Київ : К. І. С., 2017. 1136 с.
2. Єсельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві = Stalin's Empire of Memory. Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination. [авториз. пер. з англ. : М. Климчук, Х. Чушак ; ред. Я. Цимбал]; Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту, Ін-т Критики. Київ : Критика, 2008. 303 с.
3. Касьянов Г. Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. Київ : Laurus, Антропос-Логос-Фільм, 2018. 420 с.
4. Політика і пам'ять. Дніпро-Запоріжжя-Одеса-Харків. Від 1990-х до сьогодні / О. Гайдай та ін.; наук. ред. Г. Касьянов. Львів : ФОП Шумилович, 2018. 240 с.
5. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. Львів : Літопис, 2010. 358 с.
6. Саїд Е. Культура й імперіалізм. Київ : Критика, 2007. 608 с.
7. Судин Д. Множинність моделей історичної пам'яті в українському суспільстві. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг* : Науково-теоретичний журнал. 2021. № 3. С. 65–90. DOI: <https://doi.org/10.15407/sociology2021.03.065>.
8. Судин Д. Ставлення до Сталіна в українському суспільстві після 1991 р.: основні тенденції та чинники. *Народознавчі зошити*. 2021. № 6 (162). С. 1413–1434. DOI: <https://doi.org/10.15407/nz2021.06.1413>
9. Судин Д. Український націоналізм в Донецьку: між реальними настановами та віртуальними ідентичностями. *Вісник НТУУ «КПІ»*. Політологія. Соціологія. Право. 2014. № 3/4 (23/24). С. 111–122.

10. Юсова Н. «Давньоруська народність»: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). Київ : Стило, 2006. 619 с.
11. Giddens A. *Nowoczesność i tożsamość. «Ja» i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2001. 328 s.
12. Leenhardt M. *Do kamo. Mit i osoba w świecie melanezyjskim*. Kęty : Wydawnictwo Marek Derewiecki, 2007. 236 s.
13. Malinowski B. *Mit w psychice człowieka pierwotnego*. Bronisław Malinowski. *Dzieła. Tom 7: Mit, magia, religia* / kom. red. Antonina Kłoskowska. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990. S. 296–351.
14. *Myślenie historyczne. Część I. Jörn Rüssen. Nadawanie historycznego sensu* / Traba R., Thünemann H. (eds.). Poznań : Nauka i Innowacje, 2015. 468 s.
15. *Myślenie historyczne. Część II. Świadomość i kultura historyczna* / Traba R., Thünemann H. (eds.). Poznań : Nauka i Innowacje, 2015. 440 s.
16. Spivak G. C. *Can the Subaltern Speak. Nelson Cary. Marxism and the interpretation of culture* / Lawrence Grossberg (eds.). London : Macmillan, 1988. Pp. 271–313.

References

1. HRYTSENKO, Oleksandr. *Presidents and Memory. Policy of Memory of the Presidents of Ukraine (1994–2014): Underlying Cause, Message, Implementation, Results*. Kyiv: K. I. S., 2017, 1136 pp. [in Ukrainian].
2. YEKELCHYK, Serhii. *Stalin's Empire of Memory. Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination*. Authorized translation from English by Mykola KLYMCHUK, Khrystyna CHUSHAK. Yaryna TSYMBAL, ed. Ukrainian Scientific Institute of Harvard University, Institute of Criticism. Kyiv: Critique, 2008, 303 pp. [in Ukrainian].
3. KASIANOV, Heorhii. *Past Continuous: Historical Policy of the 1980s – 2000s. Ukraine and Neighbours*. Kyiv: Laurus, Anthropos-Lohos-Film, 2018, 420 pp. [in Ukrainian].
4. HAIDAI, Oleksandra, et al. Heorhii KASIANOV, ed. *Politics and Memory. Dnipro-Zaporizhzhia-Odesa-Kharkiv. From the 1990s to the Present Day*. Lviv: FOP Shumylovych, 2018, 240 pp. [in Ukrainian].
5. RÜSEN, Jörn. *New Ways of Historical Thinking*. Translated from German by Volodymyr KAMIANETS. Lviv: Chronicle, 2010, 358 pp. [in Ukrainian].
6. SAID, Edward Wadie. *Culture and Imperialism*. Translated by Kateryna BOTANOVA, Taras TSYMBAL. Kyiv: Critique, 2007, 608 pp. [in Ukrainian].
7. SUDYN, Danylo. The Multiplicity of Models of Historical Memory in Ukrainian Society. *Sociology: Theory, Methods, Marketing: Scientific and Theoretical Journal*, 2021, no. 3, pp. 65–90 [in Ukrainian]. DoI: <https://doi.org/10.15407/sociology2021.03.065>.
8. SUDYN, Danylo. Attitude to Stalin in Ukrainian Society after 1991: Main Trends and Factors. *Ethnological Notebooks*, 2021, no. 6 (162), pp. 1413–1434 [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.15407/nz2021.06.1413>
9. SUDYN, Danylo. Ukrainian Nationalism in Donetsk: Between Real Guidelines and Virtual Identities. *Bulletin of NTUU "KPI". Politology. Sociology. Law*, 2014, no. 3 / 4 (23 / 24), pp. 111–122 [in Ukrainian].
10. YUSOVA, Nataliia. "Ancient-Russian People": Origin and Formation of the Concept in Soviet Historical Science (the 1930s – early 1940s). Kyiv: Stylos, 2006, 619 pp. [in Ukrainian].
11. GIDDENS, Anthony. *Modernity and Identity. "Me" and Society in the Period of Late Modernity*. Warsaw: National Scientific Publishing House, 2001, 328 pp. [in Polish].
12. LEENHARDT, Maurice. *Do kamo. Myth and Person in the Melanesian World*. Kety: Marek Derewiecki Publishing House, 2007, 236 pp. [in Polish].
13. MALINOWSKI, Bronisław. Myth in Primitive Psychology. In: Antonina KŁOSKOWSKA et al., ed. *Bronisław MALINOWSKI. Works. Volume 7: Myth, Magic, Religion*. Warsaw: National Scientific Publishing House, 1990, pp. 296–351 [in Polish].
14. TRABA, Robert, Holger THÜNEMANN, eds. *Historical Thinking. Part 1. Jörn RÜSSEN. Giving Historical Meaning*. Poznan: Science and Innovation, 2015, 468 pp. [in Polish].
15. TRABA, Robert, Holger THÜNEMANN, eds. *Historical Thinking. Part 2. Consciousness and Historical Culture*. Poznan: Science and Innovation, 2015, 440 pp. [in Polish].
16. SPIVAK, Gayatri Chakravorty. Can the Subaltern Speak? In: Cary NELSON and Lawrence GROSSBERG, eds. *Marxism and the Interpretation of Culture*. London: Macmillan, 1988, pp. 271–313 [in English].